

अभागभारतम् (सांगलभाषानुवादं संस्कृतकाव्यम्)

प्रणेता
श्री श्रीसुन्दरराजः

1985

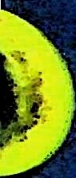

देवनागरी-परिषद्, दिल्ली

आर ६ वाणी-विहारः, नयी दिल्ली - ११००५६

अभागभारतम्

(आंग्लभाषानुवादसहितं संस्कृतकाव्यम्)

प्रणेता :

श्रीसुन्दरराजः

एम० एस-सी० (रसायनशास्त्रे), आइ०ए०एस०

भारतसर्वकारस्य योजनायोगे संयुक्तसचिवः

नयी दिल्ली-११०००१

१६८५

प्रकाशिका

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५६

(भारतम्)

अभागभारतम्

(आंग्लभाषानुवादसहितं संस्कृतकाव्यम्)

प्रणेता : श्रीसुन्दरराजः

प्रकाशिका : देववाणी-परिषद्, दिल्ली
६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५६

मुद्रकः : प्रवीण प्रिंटिंग सर्विस
३५, टी एक्स०, उत्तम नगर,
नई दिल्ली-११००५६

संस्करणम् : प्रथमम्, १९८५

मूल्यम् : विंशति रूप्यकाणि

रु० २०.००

ABHĀGA-BHĀRATAM

(Sanskrit Poetry with English Translation)

Author : S. Sundararajan

Publisher : Devavani Parishad, Delhi
6, Vani-Vihar, New Delhi-110059

Printed at : Parveen Printing Service
35, T Extn., Uttam Nagar,
New Delhi-110059

Edition : First, 1985

Price : Rs. Twenty only

Rs. 20.00

प्रास्ताविकम्

देववाणी-परिषदः सद्ग्रन्थ प्रकाशन-योजनान्तर्गतं, तञ्जावूरजनपदान्तर्गत-
देवनाथविलासग्रामे १३.६.१९३६ ई० तारिकायां श्रीमदाशुकविसावर्भीमवित्तर-
नडादूर-श्रीनिधिराघवाचार्यस्वामिनः (जनकात्) श्रीमत्यां वञ्जुलवल्ल्यां
(जनन्यां) समुत्पन्नेन, 'जगन्नाथसुप्रभातम्', 'सुरश्मिकाश्मोरम्', 'श्रीवदरीश
तरङ्गिणी', 'श्रीजगन्नाथस्तोत्रम्', 'श्रीजगन्नाथशरणागतस्तोत्रम्', 'श्रीजगन्नाथ-
मङ्गलाशासनम्', 'तिरुप्पावै-प्रबन्धस्य संस्कृतानुवादः', 'तिरुप्पल्लियेषुच्चि-
प्रबन्धस्य संस्कृतानुवादः', इत्याद्यनेककाव्यप्रणेत्रा, रसायनशास्त्रे एम० एस्सी०-
उपाधिधारिणा, आइ० ए० एस० पदाधिकारित्वेन भारतसर्वकास्य योजनायोगे
संयुक्त- सचिवपदमधितिष्ठता, सुरभारतीसपर्यापरेण, लब्धसारस्वतप्रसादेन
श्री श्रीसुन्दरराज-महाभागेन प्रणीतं सांग्लभाषानुवादम् 'अभागभारतम्' नामेदं
काव्यं प्रकाशयते ।

अस्य काव्यस्य मूलमात्रमितः पूर्वं १५.१.१९८५ ई० तारिकायां देववाणी-
परिषदस्त्रैमासिकपत्रस्य 'अर्वाचीनसंस्कृत'स्य सप्तमवर्षीये प्रथमेऽङ्के 'इन्दिरागीति'
शीर्षकेण प्रकाशितमभूत् । तत्र सम्पादकीये मया पाठका इत्थमसूच्यन्तः—
'श्रीश्रीसुन्दरराजेन १.११.१९८४ ई० तारिकायां' प्रातः दूरभाषेणाहं सूचितो
यत्नेन भावाभिभूतेन सता ३१.१०.१९८४ ई० तारिकायां रात्रावेव ६७, श्लोकाः
श्रीमतीमन्दिरागान्धिमहाभागाम् अवलम्ब्य प्रणीताः, येषु इन्दिरागान्धिमहा-
भागायाः ६७ तमवर्षं यावत् जीवनगाथा अंकिताः । त एव श्लोका 'इन्दिरा-
गीति'-शीर्षकेणात्र प्रकाशयन्ते ।"

(अर्वाचीनसंस्कृतम् ७/१, सम्पादकीयम्/३)

इन्दिरागीति-प्रकाशनानन्तरमेकदा मया कविस्तस्या आंग्लभाषानुवादार्थं
प्राथित । तेन च द्वित्रेषु दिवसेष्वेव सूचितोऽहं यदनुवादः सम्पूर्णः, टङ्कितश्च

१. १-११-१९८४ ई० इतिमुद्रणाशुद्धिः ३-११-१९८४ ई० रूपेण शोधनीया ।
३-११-१९८४ ई० तारिकायां प्रातरेव श्रीसुन्दरराजमहाभागेन सह दूरभाष-
संलापोऽभूत् ।

(ग)

(घ)

तिष्ठति । अधुनावधि काव्यशीर्षकमपि 'अभागभारतम्' इति कविना पुनर्निर्धारितम् । अस्मिन् शीर्षके श्लेषबलेन अर्थद्वयमवगम्यते—

(१) भाग्यहीनं भारतं यस्मादिन्दिरा तिरोहिता ।

(२) अविभाज्यं भारतम्- यदर्थं तया स्वजीवनमप्युत्सृष्टम् परिषदाधुनैतत्काव्यं पाठकानां पुरः प्रस्तूयते ।

अस्य काव्यस्य रचनायाः पूर्वपीठिकां दातुमपि मया कविः प्रार्थितः । तेन च 'उपोद्घात'-रूपेण सा पूर्वपीठिका दत्ता ।

काव्यमिदमधीत्य भारतस्य मुख्यनिर्वाचनायुक्ताः संस्कृतकाव्यरसिकाः श्रीरामकृष्णत्रिवेदिमहाभागा अस्यांगलभाषायां पुरोवाचं व्यलिखन् । परिषत्पक्षतोऽहमेतान् प्रति कृतज्ञतां ज्ञापयामि ।

अन्ते च कवेरेव वचनेषु—

‘स्वप्नास्तया प्रगतये भुवि भारतस्य

ये वीक्षिता अभिनवा अतिलोभनीयाः ।

देशो दृढो जगति शक्तियुतो यतस्स्यात्

ते नाम भाविनि पुनस्सफला भवेयुः ॥ (५८)

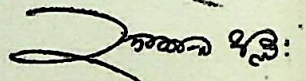
इति भगवन्तं प्रार्थये । श्रीश्रीसुन्दराजमहाभागान् परिषत्पक्षतोऽभिनन्दामि यैः स्वकृतेः प्रकाशनमितोऽनुमतम् ।

इन्दिरा-पुण्यतिथिः

३०-१०-१९८५ ई०

आर ६, वाणी-विहारः

नयी दिल्ली-११००५६

 ५३:

(रमाकान्त शुक्लः)

महासचिवः

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

R.K. TRIVEDI

D.O. No. PS/CEC/85

मुख्य निर्वाचन आयुक्त, भारत

CHIEF ELECTION COMMISSIONER
OF INDIA

NIRVACHAN SADAN,
ASHOK ROAD.

NEW DELHI-110001

May 27, 1985

FOREWORD

The world was shocked beyond words at the dastardly tragedy that overtook the country on October 31, 1984 and no wonder, Sri Sundararajan a sensitive poet that he is expresses these sentiments in the poignant verse "क्रन्दति भारतदेशः सुन्दरराजस्य तेन कविताऽपि" ।

These spontaneous out-pourings of anguish from a bleeding heart—even as the author was travelling on that black Wednesday bear a testimony not only to the poetic sensitivities of the author or his love of Sanskrit, already well-known through his works like सुरसिमकाश्मीरम् and श्रीवदरोशतरङ्गिणी, but also to the universal feeling that Smt. Indira Gandhi lived and died for the progress, unity and integrity of the country. The poet has very imaginatively composed 67 stanzas-symbolizing the age at her death and has captioned the piece as अभागभारतम् which means both "Indivisible India" and "Unfortunate India" and I am sure his feelings will find an echo in the hearts of all our countrymen so as to make them dutifully respond to the poet's exhortation in the penultimate stanza. If that happens, the supreme sacrifice by one of the greatest Indians that ever lived, would not have been made in vain.

Sd.

(R.K. TRIVEDI)

New Delhi,
May 27, 1985

CHIEF ELECTION COMMISSIONER
OF INDIA.

उपोद्घातः

अखिललोकप्रथितायाः अभूतपूर्वसाहससहितायाः भूतपूर्वभारतप्रधान-
मन्त्रिण्याः भारतीयजनहितनिरतायाः अत एव भारतीयजनवल्लभायाः श्रीमत्याः
इन्दिरायाः मेदिनीदुर्दिनभूते ३१.१०.१९८४ दिनांके कलंकितसेवादलाभ्यां
रक्षकरूपधरतक्षकसदृक्षाभ्यां भटाभ्यां कृतां निर्ममहत्यां निशम्य कस्य वा
मानवस्य विशिष्य भारतीयस्य मनः शोकाकुलं नयनमस्त्राकुलञ्च न बभूव ?
संतप्तहृदयस्य मम शोकः श्लोकत्वं गतः खण्डकाव्यमिदं ससर्जत्युक्ते न काऽप्य-
त्युक्तिः भविता ।

खण्डकाव्यस्यास्य संभवः कथं वा कदा वा कीदृश्यामवस्थायां वा समुन्मि-
मेवति पाठकमहोदयेभ्यो विशदयितुमुचितमिति मन्वानः तदखिलमुपरि समुल्लि-
खाम्यस्मिन्नुपोद्घाते ।

भारतसर्वकारीय योजनाऽऽयोगे संयुक्तसचिवपदमधितिष्ठतो मम विभिन्न-
कार्यभारेषु अन्यतमो भारः हिमाचलप्रदेशराज्यस्य प्रगतियोजनायै परामर्श-
दानमिति । एतत्कर्म कुर्वाणेनापि मया तस्मिन् राज्ये दुर्गमदूरभूतकिन्नर-
प्रदेशप्रमुखा प्रान्ताः न प्रत्यक्षिताः इति मन्मनसि काचन न्यूनता परिवर्तमानै-
वावर्तिष्ठ । तां व्यपनेतुं चिरसंकल्पितायाः अपि विलम्बेन समारब्धायाः यात्राया
प्रथमपदि मया ३०.१०.१९८४ दिनांके दिनावसानादनन्तरं बाबानगरं समासा-
दितम् । तत्र च शतद्रुतीरे गिरिवरपरिवृते रमणीये संनिवेशे निर्मापिते सञ्जय-
विद्युत्परियोजनांगभूते नवे अतिथिगृहे रात्रिस्सुखेन यापिता । श्वो भाविनीं
किन्नरप्रदेशयात्रां स्मारं स्मारं समुत्सुकीभूतस्य मे निद्राऽपि प्रभातकालतः
प्रागेव विद्रावितभूतेव दुद्राव । प्रातस्तथाय स्नानावलेपनप्रातराशादिकं परि-
समाप्य त्वरितमधिरुह्य यानं सानुचरः किन्नरप्रदेशं प्रति प्रातिष्ठे ।

मध्येमार्गं निविडविपिनकञ्चुकधरैः धरणीधरैः गभीरतरीकृतां प्रवहन्तीं, शतद्रुं, सर्पकुटिलां सरित्तीरसंश्रयिणीं सरणिं, प्रकृत्याः मनोरञ्जकं रामणीयकमपि निध्याय गच्छतो मम मनसि कवित्वोल्लासः सपदि समुदियायेति किमत्र चित्रम् । मुखान्निस्ससार तदात्वे कलितः कश्चन श्लोकः, यथा

“शतद्रुरिति संज्ञिता कृत इयं नदी पूर्वकैः

इतीह विदुषां गणैः कृतगवेषणैर्ज्ञायते ।

वनच्युतशतद्रुभिर्वहति वार्यमाणा यतः

क्षणेन शतयोजनाः द्रवति वा यतः पश्यतः ॥”

भुवनस्य जीवनदाने परमनिदानभूता मानससरोवरतः प्रसरिता सरिदियं शतद्रुः पूर्वेषां मनो जहारेति किमाश्चर्यम् ? । अद्यतनभारतस्य खाद्यप्रदानं पञ्जावप्रदेशोपधनं स प्रदेशश्च शतद्रुनदीमातृक इति सर्वे जानन्ति । तेन समग्र भारतस्य शिरोवन्दनीया खलु शतद्रुः । क्षितिमातृस्तनवदुन्नतेभ्यः गिरिभ्यः प्रसृतं स्तन्यमिव पयः स्तनन्धयलोकोज्जीवनाय स्रोतोरूपेण वहन्तीं अविच्छिन्न-तयेमां श्लोकैरुपश्लोकयिष्यामीति मनसि कलयतो मम पुरतोऽचिरादागतं कल्पाभिधानं किन्नरप्रदेशस्य प्रधाननगरम् । समयश्च मध्याह्न स्संजायमानोऽभूत् । दूरादेव हिमशिखरिक्कूटैरभिवारितं नीलस्थूणोपमानं किन्नरकैलासमसेवे । जिलाधीशेन प्रत्युद्गतः पर्यवेक्षणगृहस्य उद्याने तेन सह कृतसंभाषणो यदाऽव-तिष्ठे तदा भटः कश्चन सहसा आगत्य “प्रधानन्त्रिणी गोलकास्त्रेणाहता” इति नाराचोपमां वाचमूचे । किमिदमिति भ्रान्तचित्तैः तत्त्वावगमाय कथं त्वया ज्ञातमिति पृष्ठः सः “पाकिस्ताने भारतपाकिस्तानयोः मध्ये प्रचलितायाः क्रिकेट् प्रतियोगितायाः धारावाहिकवर्णनां यदा शृण्वन्तासं तदा तन्मध्ये तद्देशस्य आकाशवाण्या एवं वार्ता प्रसारिता अनुपदमेव क्रीडा च स्थगिता” इत्यवादीत् । संतप्तहृदयैरस्माभिः सपदि भारतीयाकाशवाणीतः वार्ता श्रुता यत्सा निजरक्षकभटायां गोलकास्त्रैः निहता चिकित्सालयं नीता, भिषजः तां जीवयितुं कृतप्रयत्नास्सन्तीति । परन्तु सायं षड्वादनसमये तस्याः अपराह्णे मृत्युरघटतेति कर्णन्तुदा वार्ता प्रसारिता । मया च यात्रा परित्यक्ता । रात्रावेव दिल्लीनगराभिमुखं प्रस्थाय मध्येमार्गं पुनरपि बाबानगरे नक्तमुषित्वा प्रातः

(ज)

पुनः प्रातिष्ठे । परन्तु यानेन पानिपतपुरात् परतः गन्तुं नाशकं यतः दिल्लीनगरे कलहमारणहिसाकाण्डः प्रवृत्तः शान्तिस्थापनाय सेनाऽऽसीत्स-
मादिष्टा । तत्रैव पानिपतपुरे विद्युत्संस्थायाः अतिथिगृहे रजनीमुषित्वा
अन्येद्युः प्रतिनिवृत्त्य चण्डीगढतः विमानद्वारा २-११-८४ दिनांके सायं
दिल्लीनगरं प्राप्तः करुणकरुणां तस्याः पश्चिमावस्थामपश्यम् । एवं प्रयाणं
कुर्वतो मम शतद्रुवर्णनाय प्रवृत्ता वाणी शोकसन्तप्ता खण्डकाव्यमिदं मध्येमार्ग-
मेव सुषुप्ते । शतद्रुरपि हिमवतः सुताः श्रीमतीन्दिराऽपि स्वात्मानं हिमवतः
पुत्रीममनुतेति हिमवत्पुत्रीमधिकृत्यैव मया काव्यं कृतम् । केवलमानन्दस्थाने
विषादपरमिति विभेदोऽभूत् ।

अभागभारतमिति शीर्षकं पश्चात्समालोच्य दत्तम् । तदात्वे “इन्दिरा-
गीति” रिति शीर्षकेण लिखितं श्रीदेववाणी-परिषदा स्वकीयायां अर्वाचीन-
संस्कृतपात्रिकायां मुद्रापितञ्च !

प्रथमं मूलमात्रं पत्रिकायां मुद्रापयित्वा अद्य परिवर्तितशीर्षकेण सह
आंगिलानुवादयुतमिदं खण्डकाव्यं पृथक् पुस्तिकारूपेण मुद्रापयितुं कृतमस्ति श्री-
देववाणी-परिषदं विशिष्य तस्याः महासचिवस्थानमलंकुर्वाणं डा० रमाकान्त-
शुक्ल-महोदयं सकातज्ञयोऽभिनन्दामि । आशां च प्रकटये यदिदं संस्कृताविदुषां
विशिष्य काव्यरसज्ञानां मुदे कल्पेतेति । काव्यस्य साधुत्वासाधुत्वे च त एव
प्रमाणम् ।

नवदिल्ली

२१-८-१९८५

इति

श्रीमुन्दरराजः ।

॥ अभागभारतम् ॥

ABHAGABHARATHAM

या सन्ततं नयनयोः प्रियदर्शिनीति
तातेन तेन कृतसार्थकनामधेया ।
या श्रीमतीति विदिता भुवि गान्धिनाम्नी
हा हन्त सा गतवती दिवमिन्दिरा नः ॥१॥

नेह्रोस्सुता जनगणाभिमता नयज्ञा
नेत्री न केवलममुष्य हि भारतस्य ।
नेतुं समस्तमपि विश्वमिदं समर्था
नेत्यद्य विश्वसिति नो खलु मानसं मे ॥२॥

Alas, Indira who was aptly named as Priyadarshni by her father, because of her looks which were pleasing to the eyes and who was well-known to the world as Shrimati Indira Gandhi, has passed away.

My mind refuses to believe that the great daughter of Nehru, the darling of millions, who was not only capable of leading the Bharat, but was also capable of leading the whole world, is no more.

The title "ABHAGABHARATHAM" means "Unlucky India", as India has been unlucky in losing a capable and world renowned Prime Minister in Mrs. Gandhi. It has also another meaning "Indivisible India" : This is the theme for which Mrs. Gandhi herself laid down her life,

सा विश्व एव निखिले प्रथमा प्रधान-
 मन्त्रिण्यभूत्पुरुषगर्वहरा हि नारी ।
 भूत्वाऽबलाऽपि सुदृढा स्वमनोबलेन
 तन्वी दुरापमपि गौरवमाप पृथ्व्याम् ॥३॥

न व्याधिबाधिततया विकृतान्यभूवन्
 नो वा जराक्रमणजानि तदीयदेहे ।
 स्वस्था सदा लघुतनुर्युवतीव भूत्वा
 स्वस्था बभूव निजरक्षकगोलकास्त्रैः ॥४॥

3. She was the first woman to become the Prime Minister of a country in the world, dealing as it were a blow to male chauvinism. Even though she was a woman i.e. abala (which means devoid of all strength) she was strong because of her will. Even though she was a frail and thin person, she was able to carve a niche for herself by her own weight in the world.

4. Her body had not been weakened because of disease or old age. She was always healthy, youthful and light of body and became heaven-bound as such thanks to the bullets of her security guards,

काले कलौ कलहमारणपीडितायाः

भूमेः प्रशासनविधावपि राजतन्त्रे ।

अस्या विलोक्य निपुणत्वमतीन्द्रमस्मान्

दक्षेति रक्षितुमिमाममरा नु निन्युः ॥५॥

स्वातन्त्र्यतः परमभूत्प्रथमप्रधान-

मन्त्री जवाहर इति प्रथितः पिताऽस्याः ।

शास्त्री ततः परमनन्तरमिन्दिरायं

द्वित्रास्समाः च्युतपदा यदपीह मध्ये ॥६॥

5. I fancy that Gods took her away hoping that she will be able to administer the kingdom of heaven much better than Lord Indra after seeing her administrative ability and political acumen in this world, despite the rampant tension and violence in this Kaliyug.

6. After independence, Shri Jawahar Lal Nehru, her famous father was the first Prime Minister. He was followed by Shri Lal Bahadur Shastri whom she followed, almost continuously thereafter except for 2 or 3 years in the middle when she was out of power.

जाता नवे वयसि मातृवियोगतप्ता
 लब्धुं न लालनसुखानि शशाक मातुः ।
 स्वातन्त्र्ययुद्धनिरतान्न पितुश्च नेहोः
 सा कर्मतत्परतया किल तस्य नित्यम् ॥७॥

आत्मद्वितीयगतशैशवकारणेन
 तिक्तेऽपि सक्तिमियमाप परां विविक्ते ।
 वात्सल्यमार्दवदयादिगुणाः प्रकृष्टाः
 सिद्धास्स्वयं ववृधिरे हि तथाऽप्यमुष्याम् ॥८॥

7. As she lost her mother in her young age, she could not know of maternal caressing very much. She was also not able to get much of paternal caressing from her father as he did not have enough time for the child being busy all the time with the freedom struggle.

8. As she spent her childhood mostly in the company of her ownself she developed a liking for solitude though it is generally disliked. Nevertheless, love, softness and compassion grew up with her as these were her natural attributes.

विद्यामधीत्य च कवीन्द्ररवीन्द्रनाथ-
सृष्टे पुरा महति शान्तिनिकेतनाख्ये ।
विद्यालये गुरुकुलप्रथया बभूव
बाल्यात्प्रभृत्यतितरां निरता कलासु ॥६॥

गत्वा विदेशमथ शिक्षितवत्यभूत्सा
विद्याः कलाश्च विविधाः प्रहिता स्वपित्रा ।
तामांगिलीमपि तथैव फिरंगभाषां
वैदेशिकान्यदशकत्स्वयमेव वेत्तुम् ॥१०॥

9. She studied in the Shanti Niketan Gurukul University of Poet Rabinder Nath Tagore and developed a great liking for fine arts.

10. Her father sent her abroad where she studied arts and science. She also learnt English and French which helped her in quickly understanding the foreigners.

कारागृहे बहुतिथं समयं स्थितेन
 स्वातन्त्र्ययुद्धसुभटेन जवाहरेण ।
 पत्रं विलिख्य परमामितिहासशिक्षां
 सा प्रापिता समभवत्कुशलेन पित्रा ॥११॥

काले पिता दुहितुर्द्वहनं वितेने
 गान्धी फिरोजिति ततो युवकेन नाम्ना ।
 यस्मादसौ सुरसमौ सुसुतावसूत
 राजीव इत्यपि च संजय इत्यपि द्वौ ॥१२॥

11. Her learned and able father who spent long periods in jail during the freedom struggle, taught her history through his letters to her.

12. In due course she got her married to a young man called Feroze Gandhi through whom she gave birth to two angel-like boys, named Rajiv and Sanjay.

स्वातन्त्र्यतः परमसौ पितुरेकपुत्री
 तस्यावहद्गृहधुरं विधुरस्य दक्षा ।
 तद्राजतन्त्रमपि शासनकौशलञ्च
 पार्श्वे स्थिता स्वयमशिक्षत वीक्षमाणा ॥१३॥

भूत्वा क्रमेण निपुणा किल राजतन्त्रे
 साह्यं पितुस्स्वयमियं प्रबभूव कर्तुम् ।
 शक्ता ततस्समभवच्च यदा प्रधान-
 मन्त्रिण्यनन्तरमसौ स्वयमेव जाता ॥१४॥

13. After Indepence, when her father was the Prime Minister, she ably looked after his household, and being very close to him she learnt a lot by seeing his political and administrative skill.

14. She became adept in politics in due course and was able to help her father. This stood her in goodstead when she became the Prime Minister later.

कस्यापि संमुखगतस्य नरस्य भावम्
 अन्तर्गतं भटिति सा प्रबभूव वेत्तुम् ।
 येन द्विषस्समवधूय सखीन्समर्था
 साऽऽसीत्समूह्य परिपोषयितुं स्वयूथे ॥१५॥

अत्यन्तमास निजदेशसमाजसेवा-
 कृत्येषु नित्यनिरता यत एव सा तत् ।
 गत्यत्ययेन विकला ह्यबला यथाऽन्या
 पत्यौ न मृत्युवशमीयुषि चाप्यतप्यत् ॥१६॥

15. She was able to gauge the mind of any one who met her. This capacity helped her in eschewing inimical persons and collecting friendly people as her followers.

16. As she was fully engrossed in the service of the country and the society, she did not feel help less like any other woman would have even when her husband passed away.

याते दिवं च तदनन्तरमात्मनीने
ताते जनप्रियजवाहरलालनेह्रौ ।
शास्त्रिप्रधाननवमन्त्रिसदस्यभूता
शास्तिं विभागपरिचालनमप्यजानात् ॥१७॥

पाकिस्तनेन सह युद्धमजृम्भताथ
'ताष्केण्ट'गतस्स समयाय कृतप्रयत्नः ।
शास्त्री ततो मृतिमगादथ सा प्रधान-
मन्त्रिण्यभूत्प्रथममस्य हि भारतस्य ॥१८॥

17. After her popular father, Jawahar Lal Nehru also died, she became a Member of the Cabinet of Prime Minister, Lal Bahadur Shastri and learnt the art of running the Government.

18. Then, there was a war with Pakistan. Shastri went to Tashkent to arrive at a settlement and died there. Thereafter, she became the Prime Minister of India for the first time.

संचाल्य राष्ट्रमधिकं तत एकवर्षात्
 राष्ट्रप्रशासनकलाकुशला बभूव ।
 साधारणञ्च समये समुपागते सा
 निर्वाचनं निरदिशच्चतुरा चतुर्थम् ॥१६॥

साधारणाज्ज्यमवाप्य यदा चतुर्थत्
 निर्वाचनात्पुनरुवाह च राष्ट्रभारम् ।
 कालस्स राजचरिते प्रथमस्तदीये
 पर्याय एष इतिहासविदां मतेन ॥२०॥

19. After running the administration of the country for more than a year, she became an expert. She ordered the fourth General Elections on time.

20. After winning the fourth General Elections, she again took the reign of the country. This period in fact constitutes the first chapter of her political history.

सा चीनपाग्रणकृतव्रणकुण्ठितस्य
 राष्ट्रस्य शीघ्रगतिमुन्नतिमीहमाना ।
 निस्संख्यदीनदलितोद्धरणादृते नः
 देशोन्नतिर्भवितुमर्हति नेत्यजानात् ॥२१॥

सा तेन दीनदलितोद्धरणाय नूत्नीं
 यां योजनामसृजदाशुफलप्रदाञ्च ।
 व्यत्यासतो विगतपूर्वकयोजनाभ्यः
 सा योजना पृथग्भूतप्रथिता तुरीया ॥२२॥

21. She quickly understood that it was not possible to ensure progress and development of the country which had been shattered by the wars with China and Pakistan unless the economic condition of the millions of its poor and down-trodden people was improved.

22. She, therefore, formulated a new plan directed towards the improvement of the lot of the poorer and weaker sections of society and the Fourth Five Year Plan brought out by her was therefore different from the previous plans.

दृष्ट्वा द्रुतप्रगतिमार्गं गतिं ततो नः

देशद्विषस्समभवन्नसहिष्णवस्ते ।

पाकिस्तनेन पुनरेव बभूव युद्धं

यस्मिन्नसंशयममूद्विजयोऽस्मदीयः

॥२३॥

विच्छिन्नभिन्नतनुरास ततस्स देशः

पाकिस्तनस्समुदियाय च बांगलाख्यः ।

देशोऽवलम्ब्य गणतन्त्रपथं नवीनः

पाकिस्तनस्य हि तदातनपूर्वभागात्

॥२४॥

23. Seeing that India was already on her way to a rapid progress, vested interests became restless. Then followed the war with Pakistan where we had a clear and resounding victory.

24. Pakistan got fragmented and a democracy called Bangladesh was born out of the erstwhile East Pakistan.

एवं विजित्य युधि सा पुनरादिदेश
निर्वाचनं विजयमाप च विस्मयार्हम् ।

तद्राजकीयचरिते यदनु द्वितीयः
पर्याय आरभत नूनमिति प्रवाच्यम् ॥२५॥

सा संविधानमनु याः अनुसूचितास्ताः
संपुष्यतु पुनरनुन्नतवर्णजातीः ।

यां योजनां समदादनुयोजनाख्यां
तासां तया द्रुतगतिः प्रगतिः कृताऽद्य ॥२६॥

25. After thus winning the war, she ordered fresh General Elections and obtained a landslide victory. According to scholars, the period that followed is the second chapter of her political history.

26. With a view to uplift the Scheduled Castes and Scheduled Tribes, she conceived the sub-plan for them, thanks to which their economic development is being speeded up.

देवं ततस्समभवत्प्रतिकूलमुच्च-
 न्यायालयेन परिशीलयता यदाऽस्याः ।
 निर्वाचनं विफलमक्रियताथ साऽऽप-
 त्कालं विघुष्य दृढशासनमाततान ॥२७॥
 न्यायालये पुनरिदं परिशील्य सर्वं
 सर्वोच्च उच्चरितवत्यपि तत्सपक्षे ।
 निर्वाचने तदनु तां जनतन्त्रहन्त्रीम्
 उद्घुष्य लब्धविजया अभवन्विपक्षाः ॥२८॥

27. When the stars became unfavorable, the High Court which heard an election petition against her, set aside her elections and in the wake of these developments, she declared Emergency and brought about a strong administration.

28. After a review of her case, the Supreme Court pronounced a judgement in her favour but nevertheless in the general elections that followed the opposition parties proclaimed her as the murderess of democracy and won the elections.

राष्ट्रं विरुध्य बहुधा विहितापराधा
कारागृहे वसतिमर्हति सेन्दिरेति ।

निर्णय नूनमयतन्त ततो विपक्षाः
तद्वण्डनाय च बभूवुरतिप्रचण्डाः ॥२६॥

राष्ट्रं विरुध्य न कदाऽपि मयाऽपराधं
राष्ट्राय जीवनमपि प्रभवामि दातुम् ।

जानन्ति मां मम गुणानपि भारतीयाः
इत्यास सा दृढमतिर्न भयाच्चचाल ॥३०॥

29. All the opposition parties wanted to punish her on the ground that she had committed several crimes against the country and that she should be convicted and sent to jail.

30. She however was not afraid and was courageous; she declared that she had not done any thing against the country, and that she would give her life for the country and the country-men knew her qualities.

निर्वाचनात्परमपूर्णतृतीयवर्षे

सद्यो मिथः कलहकारणतो विभिन्नम् ।

छिन्नं विपक्षघटनं निपपात पश्चात्

निर्वाचने जयमियाय नवे पुनस्सा ॥३१॥

जानाति शासनपटुहितमस्मदीयं

सा दीनबन्धुरपि राष्ट्रहितैषिणी च ।

सूत्रैश्च विंशतिमितैः प्रगतिं ददौ नः

एवं विमृश्य पुनरेव जनैर्वृताऽभूत् ॥३२॥

31. During the third year after Election, the coalition of opposition parties cracked due to their internal differences and the Government fell. In the Election that followed, she became victorious.

32. The Indian people elected her again as they considered her to be a capable person who was always working for the good of the country and was a friend of the down-trodden, for whom she brought progress through her 20 Point Programme.

निर्वाचनात्परमवाप्तजया प्रधान-

मण्डित्रण्यजायत यदा पुनरेव सा नः ।

विस्मृत्य शासनमधत्त तदा विपक्षैः

स्वस्याहितं कृतमपि क्षमया च शान्त्या ॥३३॥

राष्ट्रस्य पूर्वमिव नः प्रगतिञ्च शक्तिम्

आहर्तुमार्थिकदशाञ्च कृतैः प्रयत्नैः ।

तद्राजकीयचरिते भरितः प्रकृष्टैः

पर्याय एष हि तृतीय इति प्रबोध्यः ॥३४॥

33. After winning the Election, when she again became the Prime Minister, she did not have any revealing attitude towards the opposition leaders. She was magnanimous and forgave them for what they did to her.

34. The period that followed during which she took several steps to restore the economy of the country and rebuild its strength can be called the third chapter of her political history.

यादृच्छिकेन मरणेन विमानपाते
 सा संजयस्य तनयस्य नितान्ततप्ता ।
 भूत्वा पुनर्दृढमतिर्निजराष्ट्रसेवां
 राजीवसाह्यमुपलभ्य पुरेव चक्रे ॥३५॥
 पूर्वं यथामति जनोन्नतये कृतानि
 सूत्राणि विंशतिमितानि पुनर्विशोध्य ।
 अस्माकमस्य विषयस्य हि भारतस्य
 सद्यस्समुन्नतिकृते दृढमुद्यताऽभूत् ॥३६॥

35. Her son, Sanjay died in a flying accident all of a sudden. Though grieved by the loss, she steeled herself for the service of the nation with the help of her elder son, Rajiv.

36. She tried to better the lot of the weaker sections by introducing a revised 20 Point Programme for immediate implementation.

राज्येऽसमे विषमविप्लवराजनीत्या
विस्तारितामनभिभाष्य परिस्थिति सा ।

शान्त्या नयात् समुपशम्य यथा कथंचिद्
भूयो जनाभिमतशासनमाजहार ॥३७॥

पञ्जाबराज्यमभवद्विषमस्थितं तैः
सीखधर्मकञ्चुकधरैरतिघोरहिंसाः ।

धर्मस्य तत्त्वमनवेत्य समूढशस्त्रैः
अन्योन्यमारणपरैः श्रितराजतन्त्रैः ॥३८॥

37. There were widespread disturbances in the State of Assam due to complex and revolutionary political developments. She was ultimately able to bring about peace in the State and restore popular government.

38. The State of Punjab was also disturbed as extremists and terrorists, who had entered politics wearing the cloak of religion had collected arms and were spreading violence by killing each other,

संभाषणेन यतते स्म हि शान्तये सा
 सोढव्यथा बहुमुखीमविचिन्त्य हिंसाम् ।
 दृष्ट्वा क्षमामसफलां विषयैक्यहानिं
 सेनामशान्तिदमनाय समादिदेश ॥३९॥
 राष्ट्रैकतां बहु विमृश्य कृतं तया तत्
 धर्मस्य कस्यचन नैव कृतोऽवमानः ।
 ज्ञातुं यथातथमिदं न हि शक्नुवन्तः
 भूयोऽपि हिंसनपथे प्रभवन्ति शस्त्रैः ॥४०॥

39. She tried to bring about peace through negotiations but when violence spread and reached intolerable limits and she found that the unity of the nation was threatened, she ordered army action to put down violence in Punjab.

40. She did this only with a view to ensuring the unity and the integrity of the nation and not with a view to insult any religion or desecrate any holy place. But those who failed to understand this, continued their violent activities.

तातो जनप्रियजवाहरलालनेह्रुः
 एकीचिकीर्षुरिह कूटनिरीहदेशान् ।
 पूर्वं प्रयत्नमकरोद्यमियं हि तस्मिन्
 साधारणेतरमवाप परं कृतित्वम् ॥४१॥

एनां शताभ्यधिककूटनिरीहदेशाः
 नेत्रीमकार्षुरिह नेत्रगतापनेत्रीम् ।
 अस्याः प्रयत्नमपि विश्वजनीनशान्त्यै
 अंगीचकार जगतस्स हि राष्ट्रसंघः ॥४२॥

41. Long ago, Shri Jawahar Lal Nehru, her popular father had attempted to bring together the Non-Aligned Nations of the World. In this effort, in fact she obtained greater success.

42. The Non-Aligned Nations numbering more than 100 made her their leader for removing their problems. Even the United Nations acknowledged her efforts towards world peace.

अस्याः पुनर्बहुमुखी प्रतिभा व्यभासीत्
 जानाति यत्स्म भुवि मानवजीवनाय ।
 पर्यावृतेविपिनपर्वतवारिमय्याः
 आवश्यकत्वमयतिष्ठ च रक्षितुं ताम् ॥४३॥

क्रीडाप्रियाऽपि नितरां किल सा बभूव
 यत्साऽवधारितवती तत एव नृणाम् ।
 पुष्टिश्च तुष्टिरपि चित्तदिनोदजाता
 सख्यं च वृद्धिमुपयाति सहिष्णुता च ॥४४॥

43. She had an all round wisdom and she knew that for the well-being of man-kind, protection of the environment consisting of the forests, hills and water resources was very important and so she tried hard for its protection and restoration.

44. She was interested in sports and games as she knew that not only the health of people improved through sports and games but also one can build friendship and tolerance.

पूर्वेः कदापि न कृतं न विचिन्तितं च
सा भारते प्रथममत्र ससर्ज रम्यम् ।

सर्वेष्वियानवमखेलविशेषरंगं

क्रीडाप्रियाः प्रमुदिताः किल भारतीयाः ॥४५॥

दिल्लीपुरे समभवत्समनन्तरं तत्
सामान्यराष्ट्रसमितेरधिवेशनं च ।

पूर्वं शताभ्यधिककूटनिरीहदेशाः

अत्रामिलन्किल यतो यश आप राष्ट्रम् ॥४६॥

45. She therefore staged the Ninth Asiad in India by creating the required infrastructure and the Indian sports lovers were very happy.

46. Later, Commonwealth Heads of Government also met in New Delhi. Earlier the country had hosted the Seventh Non-Aligned Nations meet. With all these, the prestige of the country went up.

एतादृशप्रगतिदा भुवि भारतस्य
 या सर्वतोमुखसमुन्नतिहेतुरासीत् ।
 सा राजतन्त्रकुशला परतन्त्रभूतः
 मूर्खैर्हता कतिपयैरिह भारतीयैः ॥४७॥
 या भारतस्य सततं हितमेव मेने
 या भारतस्य सततं हितमेव तेने ।
 या भारताय सततं हितमेव सेने
 तामिन्दिरामिह निहत्य हतं हितं नः ॥४८॥

47. She who gave an all round progress to the country carved a niche for it in the world has been killed by some foolish Indians at the behest of some outsiders.

48. By killing her who was always thinking of the good of the country and acting for the good of the country and always engaged in the service of the nation- we have killed our good.

द्रष्टुं न वल्गुः वदनं पुनरिन्दिरायाः

श्रोतुं वचोऽपि सधुरं न हि पारयेत् ॥

हा हन्त तां हतवता हतकेन नूनं

भाग्यं परं प्रमथितं गतमस्मदीयम् ॥४९॥

नेत्रीममं समुपलभ्य हि भारतं नः

स्थातुं शशाक जगति प्रथमातभूम् ।

अस्माकमेव पुनरन्यतमेन हन्त

सा घातितेति विहसिष्यति विश्वमद्य ॥५०॥

49. We will not be able to see her smiling face again; nor will be able to hear her sweet voice. By killing her, we have only killed our fortune.

50. By having her as our leader, our country was able to gain recognition in the world as an important country; The whole world will now laugh at us as one amongst us has killed her.

मातेति याममनुताखिलभारतीयः

यातेति साऽद्य निहता निजरक्षकाभ्याम्।

मात्रा विनाकृतं इवात्र जनो विरोति

धात्रा कृतः खलु महानपकार एषः ॥५१॥

तद्रक्षणाय हि भटा बहवो नियुक्ताः

मा तां न कश्चन बधोदिति शासनेन।

हा हन्त सा विनिहता निजरक्षकाभ्यां

तद्रक्षकावभवतां किल भक्षकौ तौ ॥५२॥

51. The whole nation has now become motherless as all the people considered her as their mother and she has left us having been killed by her security guards. This is a great disservice done to us by Fate.

52. A number of guards were engaged for her protection by the Government so that no body could harm her. But, alas, she has been killed by her own security guards. In this case the Rakshak, i.e., the Protector became the Bakshak, i.e., the swallower,

किं व्याहरामि निरपत्रपतां निहन्त्रोः
 प्राणैर्निजैरपि गतैरभिरक्षितव्याम् ।
 तामेव ताविह वियोजयतस्म पापी
 प्राणैः कथं न खलु वर्णयितुं क्षमं तत् ॥५३॥

विख्यातनेहूतनया विपुलात्मपक्षा
 विश्वे प्रतिष्ठितबृहज्जनतन्त्रनेत्री ।
 विद्रोहतो विनिहता विगतासुभूता
 विक्षोभयत्यविशदा भवितव्यता तः ॥५४॥

53. What can I say about the shamelessness of the killers ? They were expected to protect her even by giving their life but they themselves took her life. How can one describe this ?

54. The uncertain fate has shaken us up like this. See how the daughter of the famous Nehru with a large following, being the leader of the largest democracy in the world has been treacherously killed,

क्रूरामहो निखिललोकविगर्हणीयां
 हत्यां निशम्य निशितां सपदीन्दिरायाः ।
 स्तब्धं समस्तभुवनं तिमिरे निमग्नं
 वज्राहतादिव विमुह्यति राष्ट्रमेव ॥५५॥
 वारो बुधः कथय कीदृश आगतोऽयं
 हा रोदनाय भुवनस्य च भारतस्य
 भारो यया चिरमधार्यत भारतस्य
 हारो न गोलकमदीयत हन्त तस्यै ॥५६॥

55. The whole world was stunned and plunged into darkness on hearing this despicable and destardly act of assassination of Indira all of a sudden. The entire country has been struck by a thunderbolt.

56. What type of Wednesday was this which came for the wailing of India and the World ? The one who deserved garlands for bearing the heavy burden of India was given bullets instead.

सीखेषु विश्वसिमि तेन मदीयरक्षां
 सीखाविमौ च कुरुतां मम रक्षिभूतौ ।
 स्थानान्तरं च न तयोरिति साऽऽदिदेश
 विश्वासघातमिह तौ कथमादधाते ॥५७॥
 स्वप्नास्तथा प्रगतये भुवि भारतस्य
 ये वीक्षिता अभिनवा अतिलोभनीयाः ।
 देशो दृढो जगति शक्तियुतो यतस्स्यात्
 ते नाम भाविनि पुनस्सफला भवेयुः ॥५८॥

57. I believe in Sikhs and so these two Sikhs may continue as my security guards and may not be transferred.' This was what she ordered, But the very two security guards displayed a criminal breach of trust.

58. One hopes that all the wonderful dreams she had for the progress of India to make it stronger and more powerful in the world would still be realised,

सूर्यश्च चन्दिर इतो जयतो हि यावत्
 नामापि ते जयतु तावदिहेन्दिरे नः ।
 एवं विलप्य बहवः परिदेवयन्तः
 यात्रां विलोक्य रुदुश्चरमां तदीयाम् ॥५६॥
 हन्तेन्दिरे तव कथं मृदुले शरीरे
 हन्ताऽपि गोलकमपातयदस्त्रमेवम् ।
 को नाम निष्ठुरमना अपि पुष्पराशौ
 सन्दीप्यमानमनलं स्वकरेण यच्छेत् ॥६०॥
 भूत्वा चिरं विपुलभारतदेशनेत्री
 त्वं ह्यार्तनादमहरो झटितोन्दिरे नः ।
 त्वय्यार्तनादमुचि गोलकवर्षकाले
 त्राता न कश्चिदपि तत्र बभूव हन्त ॥६१॥

59. Countless people saw her last journey and cried, shouting "Jabtak Suraj Chand rahega, Indira tera nam rahega".

60. O Indira, how did the killer have the heart to pump bullets into your tender body? How can even a cruel man throw burning fire into a heap of flowers?

61. O Indira, you attended the cries of the helpless people during the long period of your leadership of the country. When bullets were showered on you and you raised a cry of helplessness, alas, there was none to help you.

पाकिस्तनेन युधि लब्धजयेति पूर्वं
 संमानिता त्वमिह भारतरत्ननाम्ना ।
 त्वां रत्नमद्य विनिपात्य विनाश्य कैश्चित्
 मूर्खत्वमेव नियतं प्रकटीकृतं स्वम् ॥६२॥
 सा पूर्वपश्चिमसखित्वकृतोद्यमाय
 'यूताण्ट्'-पुरस्कृतिमविन्दत पूर्वमत्र ।
 तां पश्चिमे परमपश्चिमवित्तवन्तः
 ते पश्चिमत्वमभजन्ननवेत्य नूनम् ॥६३॥
 आजीविताचरितभारतदेशसेवा
 राजीवगान्धिजननी महतीन्दिरा सा ।
 हा जीवितं विनिकृता विजहौ जनानां
 राजीविधाय विकिरन्नयना विषण्णाः ॥६४॥

62. You were given the title of Bharat Ratna after the war between Bharat and Pakistan for the victory over Pakistan which you obtained for the country. But the fools who killed and crushed you have crushed this jewel thereby displaying their foolishness only.

63. She was given U. Thant award for bringing about the East-West Accord, but the West did not understand her and that is why perhaps they became paschim (pashim in Sanskrit means backward).

64. Indira, the mother of Rajiv Gandhi, who served the nation till her last day of life has left our midst, making all the people sad and tearful,

भाग्यं परं फलितमद्य दिवौकसां ये
 द्रक्ष्यन्ति सुन्दरमहो मुखमिन्दिरायाः ।
 श्रोष्यन्ति वल्गु च वचो मधुरं तदीयं
 हा वञ्चिता वयमितः किल भारतीयाः ॥६५॥
 अस्माभिरद्य वचनं स्मरणीयमस्याः
 देशो बली भवितुमेकतयैव शक्तः ।
 विस्मृत्य जातिमतभेदमतस्समस्ते
 राष्ट्रस्य नः प्रगतये प्रयतेमहीति ॥६६॥
 इन्दिरयाऽद्य वियुक्तः विन्दति नो शर्म दैवनिहतोऽयम् ।
 क्रन्दति भारतदेशः सुन्दरराजस्य तेन कविताऽपि ॥६७॥

65. The fortune is now smiling on the celestial beings who will be able to see the beautiful face of Indira and hear her sweet words. We the Indians down here have become the losers.

66. However, we should keep in mind her advice that we should all try for the progress of the country, forgetting the difference of caste and religion as our country can become strong only by unity and integrity.

67. The whole of Bharat is crying due to separation from Indira and is not able to get solace. So, does the poetry of Sundararajan too.

देववाणी-परिषदा प्रकाशिता ग्रन्थाः

२. सारस्वतसमुन्मेषः (डा० विन्ध्येश्वरीप्रसाद मिश्रः)	रु० २०.००
१. भाति मौरीशसम् (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० ६.००
३. श्रीपादसप्ततिः (श्रीपादपराग-व्याख्या) (डा० स्वामिनाथन्)	रु० ४०.००
४. श्रीकृष्णचरितम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० ३०.००
५. कूहा (काव्यम्) (डा० उमाकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
६. सदाशयसमुच्चयः (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यरः)	रु० १५.००
७. आभाणकमञ्जरी (" ")	रु० १५.००
८. मेघदूत : एक विश्लेषण (डा० देवीदत्त शर्मा)	रु० २०.००
९. रघुवंश : एक विश्लेषण (" ")	रु० २०.००
१०. अभिज्ञानशाकुन्तल : एक विश्लेषण (" ")	रु० २०.००
११. जय भारतभूमे ! (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० ३०.००
१२. अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यपरिचयः (प्रथम खण्ड) (")	रु० ३०.००
१३. " " " (द्वितीय खण्डः) (")	रु० ३०.००
१४. राधाकृष्णरसायनम् (श्री ओट्टूर उणिण नम्बूद्रीरिपादः)	रु० ४०.००
१५. अभिनवहनुमन्नाटकम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० २०.००
१६. अभागभारतम् (काव्यम्) (श्रीसुन्दरराजः)	रु० २०.००
१७. भाति मे भारतम् (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० ४०.००
१८. संस्कृत साहित्य में राष्ट्रिय भावना (डा० हरिनारायण दीक्षित)	रु० १५०.००
१९. साधारणीकरण और समानान्तर चिन्तन (डा० सुलेखचन्द्र शर्मा)	रु० २००.००
२०. अभिशापम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
२१. रससिद्धान्त और नाटक (डा० सुन्दरलाल कथूरिया)	रु० ६०.००
२२. साहित्यकौतुकम् (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यरः)	रु० ४०.००
२३. पूर्णकुम्भः (ललितनिबन्धसंग्रहः) (पं० विष्णुकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
२४. सकृत्तिसप्तशती (डा० शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदी)	रु० ३०.००
२५. रसदर्शनम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० ५०.००
२६. श्रीवदरीशतरङ्गिणी (काव्यम्) (श्रीसुन्दरराजः)	रु० २०.००
२७. सुरश्मिकाशीरम् (") (")	रु० २०.००
२८. पुरश्चरणकमलम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० १०.००
२९. श्रीवदरीशसुप्रभातम् (डा० मी० आर० स्वामिनाथन्)	रु० १०.००
३०. महाप्रयाणम् (श्रीकृष्ण सेमवालः)	रु० २०.००
३१. पण्डितराजीयम् (नाटकम्) डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० २०००

देववाणी-परिषद्, दिल्ली, ६ वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५६.

दूरभाष : ५५३४६६